

Dabtu'l-Mushaf ve Tecvidli Mushaf Basımına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Atilla AKDEMİR*

Öz

İlk mushaf lar harfleri ayıran nokta ve sesli harf yerine geçen hareketleri içermiyordu. Bu durumun okumada sorun çıkarması üzerine önce hareke çözümleri, sonraları da benzer harfleri ayıran noktalama çözümleri geliştirildi. "Dabtu'l-mushaf" terimiyle anılan bu çözümler uygulama bakımından kuraatlere, icthadlara ve bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Günümüzde okumayı kolaylaştırmak için mushaf lara ilave edilen işaretler denetimsiz bir şekilde çoğalmış ve karmaşık bir hal almıştır. Bu araştırma, dabt faaliyetlerinin tarihsel sürecini kısaca ele aldıktan sonra günümüzdeki uygulamaların ortaya çıkardığı sorunları örneklerle açıklayarak bu sorunlara çözüm önerilerinde bulunmakta ve mushaf lara yapılacak ilavelerin ehil kurullar tarafından yapılması gerektiği sonucunu çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Mushaf, Dabt, Tecvîd, Teşkil.

Punctuation of The Holy Quran and Some Findings Upon The Printing of Quranic Text Including Tajweed Abstract

The first Mushaf text that had come about had not been punctuated For this reason at first to make it easier for reading 'harakas' or in other words signs, were used to differentiate between sounds. Later on dots were used to differentiate between similar letters. This application known as 'Dabtu'l-Mushaf' seems to differentiate according to the various reading styles (Qiraat) , the various discussions among scholars (Ijtihad) and regional changes. The Mushaf text which included tajweed being published today has not been inspected and looked over and is being published in this manner. With the research done here, firstly, history of punctuating Mushaf Text had been studied and the problems upon the application of Tajweed on the Mushaf Text has been presented including examples. Solutions have also been presented. It has been concluded that the the additions of punctuation that is done upon Mushaf Texts should be done by scholars and professionals of the field.

Keywords: Quran, Mushaf, Tajweed, Dabt, Teşkil

Giriş

Kur'an'ın nüzul sürecinde yazıya geçirilmesinden itibaren, Hz. Osman döneminde çoğaltılarak değişik İslâm beldelerine gönderilmesi ve sonrasındaki dönemde Kur'ân metni imlâsının yaşadığı süreç, birçok yönleriyle ele alınması gereken önemli ve kapsamlı bir konudur.

Fakat bir makalenin hacmine sığması mümkün olmayan bu konuyu, özellikle Kur'ân metninin harekelenmesi ve daha genel bir ifadeyle dabt ve teşkili, gelişim

---

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

süreci ve yapılan çalışmaların her seviyede Kur'ân okuyucusuna sağladığı katkı veya tezahür eden bazı okuma sorunlarına işaret etme çerçevesinde ele almaya çalışacağız. Bu amaçla çalışmamıza önce mushafın harekelenmesi ve noktallanması faaliyetlerini ele alarak başlayacağız.

Daha sonra Dabtu'l-Mushaf uygulamalarındaki gelişmeler, günümüzde mushaf dabtı ve teşkili ile ilgili durum, karşılaştırmalı bazı örneklerle yaşanan problemlerin incelenmesi ve mushaf dabtının bir diğer tezahürü olan vakıf işaretleri, gelişme bölümünde temas edeceğimiz hususlar olacaktır.

Son bölümde, tecvidli mushaf basımı meselesini ele alacağız. 'Mucemma' Melik Fahd'in bastığı 'Medine mushafı' ile, bizim ülkemizde takip ettiğimiz baskıyı 'dabtu'l-mushaf' yönünden örneklerle kıyaslayarak, genel okuyucu kitlesinin ihtiyacı hissettiği meselelere ışık tutmaya çalışacağız.

Harekeleme ve Noktalama ile İlk Dabt Uygulamalarının Başlaması

İslâmiyet'le yazı birden bire yepyeni ve aydınlık bir safhaya girmiş oldu. İslâmiyet, hattı ve kitâbeti zaruri kılan, kullanma sahasını genişleten amilleri beraberinde getirmişti. Yazı, İslâm'ın tesis ettiği, bütün maddî manevî cepheleriyle yeni ictimâî nizamın en ehemmiyetli tesbit, tescil, telkin ve neşir vasıtası olarak işlendi, geliştirildi ve hicreti takip eden yarım asır içerisinde daha önce geçen üç asırlık hayatındakinden büyük bir tekâmüle mazhar oldu.¹

Bu süreç devam ederken, hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren Arap olmayan unsurların İslâm'a girmeleri ile bu sefer farklı bir problem ile karşı karşıya kalındı. Arapçayı bilmeyen kitleler Kur'ân okurken harf ve hareke hatası yapmaya başladılar.

Noktalama ve harekeleme faaliyetleri, rivayetleri zapt-u rapt altına almaya yönelik olarak gelişti. Bu tür çalışmalar, tamamen iyi niyetle ve mushafın yazısını ve okunuşunu koruma amacıyla yapıldı. Nitekim bu durum, büyük kıraat alimi Ebû Amr ed-Dânî (ö.444/1052)'nin şu ifadesinden de kolayca anlaşılmaktadır: "Selef alimlerini mushafın noktalanmasına sevk eden âmil, sahabe dönemine yakın olmalarına rağmen dillerinin bozulduğunu, halkın konuşmalarında dil hatalarının çoğaldığını görmeleri ve bunun da zamanla artacağından endişe etmeleridir. Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö.69/688), Nasr b. Âsım (ö.89/797) ve Yahyâ b. Ya'mer (ö.129/746) gibi alimlerin Kur'ân'a hareke ve nokta koymalarının yegâne sebebi de budur. Elbette ki bunlar da yazının gelişmesinde etkili olmuştur".²

¹ M. Nihad Çetin, "Arap Yazısı", *DİA*, III, 276.

² Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği*, s. 210.

Ebu'l-Esved ed-Düeli bir gün bir adamın (إن الله بريء من المشركين ورسوله) ayetini³ şeklinde mecrûr okuduğunu duyunca, 'Artık hareke koymanın zamanı geldi!' diyerek derhal işe koyulmuştur.

Çünkü, "Allah ve Resûlü müşriklerden berîdir.." anlamını ifade eden ayet, söz konusu şahsın yapmış olduğu 'rab hatası ile "Allah müşriklerden ve Resûlü'nden berîdir" şeklinde bir anlam kazanmış ve bu da ed-Düeli'yi aşırı derecede rahatsız etmişti.

Harekeleme işleminin nokta koymak suretiyle başladığı ve bu işi ilk defa Ebu'l-Esved ed-Düeli'nin uyguladığı ekseriyetin kabul ettiği görüştür.⁴ Bu yüzden hareke uygulamasına önceleri "nakt" denmiştir.

Noktalama metoduyla hareke konulması da tamamen sorunları ortadan kaldırmadı. İskeleti itibariyle benzer harfler özellikle Arap olmayanlar için sorun olmaya devam ediyordu. Bu nedenle harekeleme faaliyetlerinden hemen sonra benzer harflerin noktalama ile biri birilerinden farklılaştırılması sağlandı. Bu işleme "İ'câm" adı verildi. Böylece iskeleti itibariyle biri birilerine benzeyen harflerin artık noktalı olanlarına "el-Hurûf'ül-Mu'ceme", noktasız olanlarına ise, "el-Hurûf'ül-Mühmele" tanımları kullanılmaya başlandı.⁵

Bu noktalama işinin Haccâc-ı Zâlim'in (ö.95/713) Irak valiliği döneminde ve onun teklifi ile Nasr b. Asım (ö.89/708) tarafından uygulandığı kabul edilmektedir.⁶

"Hicri ilk yüzyılın ikinci yarısında Basra'da Ebu'l-Esved ed-Düeli ve Nasr b. Asım'ın başlattıkları noktalama hareketi, daha sonra Medine'ye ve diğer İslâm beldelerine yayılmıştır.

Ancak önceleri bazı itirazlarla karşılaştığı için bu yayılma süreci biraz zaman almıştır. İlk dönemlerde hem hareketlerin noktayla gösterilmesi, hem de benzer harfleri birbirinden ayırmak için noktaların kullanılması bazı zorluklar ve hatta karışıklıklar doğurmaya başlamıştır. Bu zorluğu aşmak için hareke ve noktalar için farklı renkte mürekkep kullanılarak sorun bir süre aşılmaya çalışılmıştır. Ancak nihayetinde bu da bir çare olmamıştır. Çünkü hem hareketlerin noktalar yoluyla yapılması, hem de benzer harflerin noktalanması, her ne kadar ikisi için farklı renkte noktalar kullanılmış olsa da bazı okuma hatalarına ve karışıklıklara sebebiyet vermiştir".⁷

³ Tevbe 9/3.

⁴ ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 7.

⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 105.

⁶ Okumuş, "Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 22.

⁷ Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı*, s. 330.

Halil b. Ahmed el-Ferahîdî ise noktayı çizgiye dönüştürerek, bugünkü "hareke" formatını uygulayan ilk kişi oldu.⁸

"Halil b. Ahmed fetha için harfin üstüne yatık ve biraz sola eğimli küçük bir "elif", damme için harfin önüne küçük bir "vâv", kesra için de harfin altına küçük "yâ" harfini kullanmıştır. Zamanla küçük "yâ" harfi fethaya benzer şekilde eğimli kısa bir çizgiye dönüşmüştür. Ebu'l- Esved'e ilave olarak Halil b. Ahmed şedde, ravm ve gunne sorunlarını da çözmüştür. Şedde için Arapça "şedîd" kelimesindeki "şîn" harfinin üçlü dişini kullanmıştır. Hafif okuma (ravm) konusunda ise Arapça "hafîf" kelimesinin ilk sırasındaki noktalı "ha" harfinin baş kısmını kullanmıştır. Tenvin (gunne) içinse "nûn" harfini kullanmak yerine, selefti Ebu'l-Esved'in iki nokta koyma uygulamasına bağlı kalarak aynı işarettten iki kez kullanmıştır.

O dönemde imlâ açısından bir diğer önemli sorun da sakin harflerin tespiti meselesidir. Bu sorunun yani cezimli harflerin belli olması konusunda da Arapça "cez" kelimesinin sonundaki mîm harfinin başı kullanılmıştır. Bazıları bu işaretin Arapça sıfır rakamından mülhem olduğunu da söylemişlerdir .

Halil b. Ahmed, kendisine kadar geçen dönemde mushaf yazımında önemli bir başka sorun olan hemze meselesini de çözmüştür. Bunun için Arapça "ayn" harfinin başını simge olarak kullanmıştır. Tabii bu konuda Halil b. Ahmed'e yardımcı olan başka arkadaşları da bulunmuş olabilir. Zira belli bir süreyi alan ve kısa sürede oturması zor olan bu işlemleri bir tek kişinin kısa sürede gerçekleştirmesi ve bütün mushafı tatbik etmesi elbette ki mümkün değildir. Günümüzde basılan hemen bütün mushafı harekelerin kaynağı olarak Halil b. Ahmed ve ona tabi olanların kullandıkları sistemin esas alındığı belirtilmektedir".⁹

Dabtu'l-mushaf Uygulamalarındaki Gelişmeler

"Harflerin harekelerini göstermek veya Sükûn, Med, Tenvîn, Şedde gibi hal ve hükümlerini belirtmek için kullanılan özel işaretlerin ve teşkilin tümünü ifade etmek için 'dabtu'l-mushaf' tabiri kullanılmaktadır".¹⁰

Harekelemenin noktalarla gösterildiği ilk dönemlerde alimler, bu işe cevaz veren ve vermeyenler olarak ikiye ayrılmıştır. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muhkem fi Nakli'l-Mesâhif* adlı eserinde bu tartışmalara geniş yer vermektedir.¹¹ Fakat bir süre sonra endişelerin zâil olacağı ve herkesin bu uygulamanın yararı hususunda ittifak ettikleri görülecektir.¹²

⁸ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 6- 7.

⁹ Okumuş, *age*, IX, 23.

¹⁰ ed-Dabba', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 20, 79.

¹¹ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 10- 13, 30.

¹² ed-Dabba', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 88.

Zaman içerisinde "dabtu'l-mushaf" uygulamalarında 'Meşârika' ve 'Megâribe' olarak iki yöneliş belirdi. 'Meşârika' mezhebini Mısır'ın doğusunda kalan bölgele- re mensup ilim adamları, 'Megâribe' mezhebini ise Mısır'ın batısından Fas'ın sonuna kadar olan bölgeye mensup ilim adamları temsil ediyordu. Hafs Rivayeti üzere yazılan ve basılan mushaflarda 'Meşârika'nın dabt yöntemi, Kalun ve Verş Rivayetlerinde ise 'Megâribe' yöntemi tercih edilir oldu.¹³

Gerek 'Meşârika' ve gerekse 'Megâribe' ekollerinde kullanılan dabt işaretleri zamanla görülen lüzum üzerine çeşitlendi hatta aynı hüküm için birden fazla işaret kullanılır oldu.

Dabt işaretlerindeki bu çeşitliliğin temelinde öncelikle konunun içtihadı açık olması geliyordu. Nitekim noktalama şeklinde başlayan ilk harekeleme çalışmalarından sonra gelişme süreci günümüze kadar devam etmiş, ilk dönemlerde kullanılmayan yeni işaretler kullanılır olmuştur. Sıhhatli okumayı temin edeceği düşünülen ve okuyucuya bunu en kolay ve anlaşılır bir şekilde göstereceği öngörülen işaretleri mushaflarda kullanmak son teknolojik imkanlarında elvermesiyle matbaalarda mümkün hale gelmiştir.

"Rasmü'l-mushaf" konusunda ittifak edilen orijinal metnin korunması hususu, "dabtu'l-mushaf" alanında gevşek bırakılmış, doğru okuyuşu temin edecek desteklerine sıcak bakılmıştır. Fakat bu çalışmaların ihtiyacı karşılayacak miktarda tutulması ve yetkili kurumlar tarafından deruhte edilmesi gerekmektedir.¹⁴

"Magribî" ve "Maşrikî" yazım ekollerine ait iki mushafı yan yana koyduğumuzda gözümüze ilk çarpın farklılıklara birkaç örnek vermek gerekirse:

"Maşrikî" yazım ekolünde (ف) harfinin noktası üste konurken, "Magribî" yazım ekolünde altına konur. Yine "Maşrikî" yazım ekolünde (ق) harfi üstte iki nokta ile gösterilirken, "Magribî" yazım ekolünde "Fâ" harfi gibi üstte tek nokta ile ifade edilir. Ayrıca "Magribî" yazım ekolünde, kelime sonlarında yer alan "Nûn" (ن) harfinde nokta bulunmaz. Bu ve benzer örneklerle bu iki ekol arasında belirgin farklar mevcuttur.

"Dabtu'l-mushaf" konusunda bazen, aynı yazım ekolüne bağlı ve hatta aynı rivayeti temsil eden mushaflar arasında da farklı Dabt uygulamaları görülebilir.

Bu bağlamda ülkemizde yaygın olarak kullanılan sistem ile, 'Mucemma' Melik Fahd'in basmış olduğu Medine mushafını karşılaştırmak yeterli olacaktır. Bu kurum tarafından müslümanların yaşadığı birçok merkeze ücretsiz olarak gönderilen ve bu nedenle Türkiye dışında daha çok bilinen ve okunan bir nüsha olması

¹³ Şükrî, *Alamâtü'd-Dabt*, s. 5, 13.

¹⁴ Şükrî, *age*, s. 10.

nedeniyle önemli özelliklerinden bir nebze bahsetmek yararlı olacaktır:¹⁵

Medine mushafı kelime gövdesi itibariyle Hz. Osman döneminde yazılan mushafların yazımına muvafık olarak hazırlanmıştır. Hazırlayan heyetin iddiası bu şekildedir.¹⁶

Dabt yöntemi olarak İmam Tenesî'nin "*et-Tırâz 'alâ dabti'l-Harrâz*" adlı eserindeki yöntem benimsenmiş, Halil b. Ahmed ve meşârîka ekolünden onu esas alanların kullandıkları işaretlerden de istifade edilmiştir.

Her cüz iki hizib ve her hizib dört rubu'a taksim edilmiştir. Böylece mushafta 60 hizib ve 240 rubu' bulunmaktadır.

Vakıf yerleri ve işaretleri, çoğunluğu Mısır'lı tefsir ve kıraat alimlerinden oluşan bir heyet tarafından belirlenmiştir.

Tilâvet secdelerinin yeri ve sayısı hususunda bizde olduğu gibi sadece Hanefî mezhebi esas alınmamıştır. Bu nedenle tilâvet secdeleri Hacc suresi 77. ayet ilavesi ile 15 yerde belirlenmiştir.

Medine mushafında, ülkemizde basılan mushaflarda kullanılmayan veya aynı olduğu halde farklı bir görev yüklenen işaretler de kullanılmıştır:

*Okunmayan harflerin üstüne cezim işareti konması; وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ örneğinde¹⁷ okunmayan ikinci (و)'ın üstünde görüldüğü gibi.

*Cezimli harflerde "Ha" harfi başı diye tarif edilen farklı bir işaret kullanılması; Yukarıdaki örnekte (أَلْمُفْلِحُونَ) kelimesindeki (ج) ve (ف) harflerinde görüldüğü gibi.

*İmâle ile okunan (يَجْرِبَهَا)¹⁸ ve işmâm ile okunan (لَا تَأْتِيَنَّ)¹⁹ lafızlarında, bizde olduğu gibi bu vecihlerin adının küçük harflerle yazılması yerine, küçük baklava dilimi şeklinde bir işaretin kullanılması;

*Teshîl vechi ile okunan (تَجْرِبَهَا)²⁰ lafzında ikinci hemzenin üstüne bu durumu göstermek için iri bir nokta konması; Bizde ise ilgili lafzın altına teshîl kelimesi küçük olarak yazılmak suretiyle gösterilir.

Bu örneklerden sonra iki mushaf arasındaki bâriz dabt farklılıklarına dair birkaç mukayese yapmak istiyoruz.

¹⁵ Medine mushafının sonundaki tanıtım bölümünden derlenmiştir.

¹⁶ *Mushafü'l-Medîne*, Mushaf Sonundaki Tanıtım Kısmı, s. (1).

¹⁷ Bakara, 2/5.

¹⁸ Hûd, 11/41.

¹⁹ Yusuf, 12/11.

²⁰ Fussilet, 41/44.

Türkiye'de yazılarak, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı "Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu" onayı ile basılan bütün mushaflarda, ayet sonlarında ve durak işaretlerinde durulacağı öngörüsüyle hareket edildiğinden, harekeleme de bu esasa göre yapılır.

Medine mushafında ise; ayet sonlarında vasıl öngörüsüyle harekeleme sistemi uygulanır. Bu durumun, Arap olmayan Kur'an okuyucularına nasıl bir problem oluşturduğuna birkaç örnekle bakalım:

۱- (هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ ﴿۳۳﴾ أَصْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿۳۴﴾) - Yaşin suresindeki bu örnekte ikinci ayet "Vasıl Hemzesi" ile başladığından ve okuyucunun da vasıl ederek okuyacağı öngörüldüğünden, Medine mushafında hemzenin harekesi konmamıştır. Okuyucu Arap olsa da olmasa da vasıl esnasında bir sorun olmayabilir. Fakat ilk ayetin sonunda vakıf yaparsa; ikinci ayete hangi hareke ile başlayacağı sorununu çözebilmesi için;

a. Daha önce bu ayeti ezberlemiş veya okunuşunu hocadan duymuş olmalıdır.

b. Arapça dil bilgisi donanımı var ise, kelime yapısından hemzenin esreli olması gerektiği sonucuna varabilir.

c. Bir bilene sorması gerekir.

Denilebilir ki: -benzer bir sorun "Vasıl Hemzesi" harekelendiği durumda da olabilir! Şöyle ki:

(هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ ﴿۳۳﴾ أَصْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿۳۴﴾) Ülkemizdeki baskılarda veya aynı sisteme göre basılan diğer mushaflarda; okuyucunun burada "İbtidâ" yapacağı öngörülerek ikinci ayetin başındaki hemzeye esre konmuştur. Okuyucu, vasıl esnasında ilk harf olan "Vasıl Hemzesi"nin harekesini okumayacağını bilemeyebilir. Bu da aşgari düzeyde bir Arapça dil bilgisi gerektiren durumdur. Tedbir amacıyla, geçişlerde okunmayan Vasıl hemzelerinin üstüne bu duruma işaret eden küçük "Sâd" başı konur.

Her iki ihtimal değerlendirildiğinde, Medine mushafındaki vasıl sisteminin okuyucuyu yanıltma ihtimali daha yüksektir. Milyonlarca nüsha basılan bu mushafın, daha geniş kitlelerin durumunu gözetmesinin maslahata daha uygun olduğu kanaatindeyiz.

2- (هَذَا يَوْمُ الْفَضْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذَّبُونَ ﴿۳۳﴾ أَحْشَرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا) - Sâffât suresindeki bu örnekte de, ikinci ayet yine "Vasıl Hemzesi" ile başladığından Medine mushafında hemzenin harekesi konmamıştır. İkinci ayette, ibtidâ esnasında okuyanların çoğu için yine aynı risk vardır ve hangi hareke ile başlayacağı konusunda okuyucu sıkıntı yaşayacaktır. Benzer örnekler bütün bir mushaf genelinde çokça mevcuttur.

En son örnekte Medine mushafında farklı bir "Harekeleme" mantığı daha dikkat çekmektedir. İlk ayetin başındaki (مَّا) kelimesinde "Hâ" harfi hem fetha ile hem de "Çeker Üstün" ile harekelendirilmiştir. Bunun nedeni Çeker Üstünün Elif yerine kullanılmasıdır. Öyleyse Fetha'dan sonra Çeker Üstünün yazılması bu düşünceye göre normaldir. Fakat bu gibi örneklerde, ülkemizdeki sisteme alışık olanlar için yine bir kafa karışıklığı söz konusu olabilmektedir. Çünkü "çeker üstün", hem üstün harekesini hem de harfin yanındaki hükmi med harfini göstermektedir.

Yine aynı örnekte, ikinci ayetteki (ظَلُّوْا) kelimesinde okunmayan Elif'in üzerinde bizim "cezim" işareti olarak kullandığımız küçük bir daire işareti yer almaktadır. Bu işaret Medine mushafında vasılda ve vakıfta okunmayan illet harfleri üzerine konmaktadır. Bu amacı bilmeyen okuyucular ise, harfte cezim olduğu yanlışlığına düşebilmektedirler.

Medine mushafında veya diğerlerinde alışık olmadığımız bir dabt sistemi ile karşılaşmamız, o mushaflar için veya bizim takip ettiğimiz mushaflar için bir kusur olarak addedilmemelidir. Mesele ictihâdî olduğu için, her toplum zamanla kendine göre belli bir sisteme âşinâlık kesbetmiştir.

Harekeleme ve noktalamadan sonra devam eden süreçte, mushaf imlasına Tahmîs, Ta'sîr, Teczie ve Tahzîb gibi, Kur'an okuma ve öğretiminde ihtiyaç duyulan bölümler, ayrıca vakf alâmetleri ve secde alâmetleri gibi manaya bağlı uygulamaları gösteren işaretler de dahil edilmiştir.

Dabtu'l-mushaf'ın Bir Diğer Tezâhürü: Vakıf İşaretleri

Kur'an okurken nefes kesilme zaruretinin dışında, nerelerde durulabileceği, durulduğunda ise nasıl ve nereden bir başlangıç yapılabileceği gibi hususlar Kıraat alimlerinin üzerinde önemle durdukları bir konu olmuştur. Bu konuda sıhhatli bir tasarrufta bulunabilmek için en azından manaya hakim olma zarureti vardır. Bu konu ilk dönemlerde sorun değildi. Arap olsa dahi yeterli ilmî seviyesi olmayan ve gitgide sayıları artan Arap olmayan müslümanların bu konuda bilgilendirilmeleri gerekiyordu.

İlk dönemlerden itibaren Vakıf ve İbtidâ konusunda eserler hazırlandığını biliyoruz. İlk dönemlerde birkaç alâmetle iktifâ edilirken, zamanla bunların çeşitlendiğini görüyoruz.

Konu ictihâdî olunca farklı tespitlerin ve görüşlerin ortaya çıkması kaçınılmazdı. Nitekim günümüzde farklı İslam ülkelerinde basılan ve okunan birkaç mushafı önümüze koyduğumuzda, durak işaretlerindeki farklılıkları görebiliriz.

Ülkemizde basılan mushafların hemen hepsinde Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin (560/1164) hazırladığı sisteme uyulmaktadır. Hatta bu sistemde

kullandığı işaretler ve alâmetler kendi adıyla anılır olmuş ve "Secâvend" tanımı ile yer etmiştir. Zikri geçen Medine baskısı mushafta ve Mısır'da Ezher denetimi ile basılan mushaflarda vakıf alâmetleri ulemâ heyeti tarafından ortak belirlenmiştir. Magrib diyarı ülkelerinde durum daha da farklılıklar arz etmektedir.

Kur'an metnine yapılan bu hizmetlerin öne çıkan amaçları şöyle bir farklılık arz etmektedir:

Hız. Osman dönemindeki mushafın cem'i, Kur'an ayetlerinin tenziline şahit olmuş ve bizzat yazımında görev almış kişilerce, tevatür onayı esas alınarak ve metnin orijinalliği gözden geçirilerek yeniden yazılması ve bu arada farklı kıraatlerin de özel bir yöntemle gerektirdiği kadar sayıdaki nüshalarda kayıt altına alınmasıdır. Artık Rasmü'l-mushaf tabirinin atfedileceği "er-Rasmü'l-'Usmanî" formatı oluşmuştur.

Noktalama ve harekeleme hizmetleri ise; genişleyen İslam coğrafyası ile birlikte Arap olmayan müslüman kitlelerin harf ve hareke hataları ile Kur'an okumalarının önüne geçmeyi amaçlıyordu.

Sonraki dönemlerde, uzatılarak okunduğu halde aslında "Elif"siz yazılan yerlere Elif ilave etmek, sağlıklı vakıf yapmayı, özel okunuşları olan harf ve kelimelelere işaret etmeyi, medleri göstermeyi ve benzeri detayları amaçlayan ilave uygulamalarının yapıldığı çalışmalardır. Bu çalışmalara sonraları "er-Rasmü'l-Kıyâsî" de denilecektir.

Günümüz yazımları ve baskıları ise; bütün bunlara ilaveten, bir miktar tecvid bilgisine sahip okuyucuya bu hususta yol gösterecek ve pratikte kolaylık sağlayacak bir hizmeti amaçlamaktadır.

Tecvidli Mushaf Basımı

Kur'an imlasının günümüz itibariyle geldiği nokta ise, Tecvid kurallarının belli yöntemlerle metin üzerinde veya sayfa kenarlarında gösterilmesi oldu. Kur'an ayetlerinin tecvidli olarak okunması gerekliliği ve son dönemlerde baskı teknolojilerinin de bu çabalara imkan sağlaması bu yöndeki uygulamaların yaygınlaşmasına neden oldu.

Tecvid kurallarının sayfa kenarlarında gösterilmesi, metin imlasına bir müdahale sayılmayacağından bu tür çalışmaları, sayfa kenarlarındaki tefsir, meal veya kıraat vecihleri hakkında bilgilendirme amaçlı çalışmalar olarak görmek gerekir.

Tecvid kurallarını uygulatma amacıyla alışlagelmiş bir harekeleme sistemini, değiştirerek veya ilave işaretler ihdas ederek, bu mushafları okuyacak insanları aynı düzeyde mütalaa etme anlayışının tartışılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu anlayışın ve uygulamanın örneğini Medine mushafında ve benzerlerinde görmekteyiz.

Bunun dışında, harekeleme sistemine müdahale etmeden, sadece tecvid kurallarıyla ilgili harfleri, vakıf işaretlerini ve diğer yardımcı işaretleri belli renklerle göstermek, daha ehven bir çalışma olarak mütalaa edilebilir. Bununla birlikte Kur'an metnini perdeleyen ve görüntü karmaşasına neden olan bir çalışma olarak görüyor, eğitim açısından çok da faydası olduğu kanaatini taşıyoruz. Bu kanaatimizi paylaşan birçok meslektaşımızın olduğunu da biliyoruz. Yeni ve farklı bir şeyler yapma, tecvidli okumayı sağlama (!) niyetiyle, ulvî Kur'an metnini bir resim panosuna dönüştürmek pek sağlıklı bir uygulama olmasa gerektir.

Medine mushafı, okuyucuya Kur'an'ı tecvidli okutmayı amaçlarken bu kitlenin ekseriyet itibariyle Arap olmadığını ve tecvid kurallarını bilmediğini göz ardı etmiştir. Daha genel bir tespit yapacak olursak; Arap ülkelerinde yapılmış dabt çalışmaları bu dili ve kültürü bilmeyen müslüman toplulukların ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmış hatta pratik karmaşasına neden olmuştur. Amaç Kur'an metnini sağlıklı okumaksa, toplumların kendi bilgi düzeyleri ve alışkanlıkları doğrultusunda tercih ettikleri dabt yöntemi konusunda anlayışlı olmak gerekir. Zaten bu hususta içtihadı sıcak bakılmasının nedeni de budur.

Tecvid kurallarını öğrenmek ve uygulamak bir imkan ve süreç işidir. Kur'an okumasını az çok öğrenen birçok müslüman da bu fırsatı bulamamış olabilir. Ama bir vesileyle eline aldığı Medine mushafını okumakta zorluk çeker. Buna bir anlam veremez..

Tecvid kurallarını henüz bilmeyen veya pratiği zayıf bir kişinin Medine mushafını okurken, Dabt işaretleri hususunda yaşayacağı problemlerden bazılarını örnek verecek olursak:

a. İdgalarda ve bazı ihfa pozisyonlarında, cezimli olması gereken ilk harfe cezimin konmaması ve uygulamanın keyfiyetine göre de ikinci harfin şeddeli veya şeddesiz gösterilmesi gibi durumlardır. Aşağıdaki örneklerde görülen bu durumlarla karşılaşan okuyucu kuralı veya uygulamayı bilmiyorsa nasıl hareket edeceği konusunda sıkıntı yaşayabilir.

1- ²¹ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا Bu idgam mütecâniseyn örneğinde (ت) harfinin (د) harfine idgam edilmiş keyfiyeti, (د) harfi üzerine konan "şedde" ile gösterilmiştir.

2- ²² فَان كَلَامًا Bu idgam mütecâniseyn örneğinde (ت) harfinin (ط) harfine idgam edilmiş keyfiyeti, (ط) harfi üzerine konan "şedde" ile gösterilmiştir.

3- ²³ مِنْ يُقُولُ Bu idgam mealgunne örneğinde (ن) harfinin (ي) harfine idgam edilmiş

²¹ Yûnus, 10/89.

²² Âl-i 'Imran, 3/72; Ahzâb, 33/13.

²³ Bakara, 2/8.

keyfiyeti, eksik bir idgam (idgam nakıs) olduğundan, (ي) harfi üzerine "şedde" konmadan gösterilmiştir.

4- ²⁴ بَسَطَتْ Bu idgam mütecâniseyn örneğinde (ط) harfinin (ت) harfine idgam edilmiş keyfiyeti, eksik bir idgam (idgam nakıs) olduğundan, (ت) harfi üzerine "şedde" konmadan gösterilmiştir.

5- ²⁵ مِنْ تَحْتِهَا Bu ihfâ örneğinde (ن) harfinin gizlenerek, gerçek sesi verilmediğinden, ihfânın keyfiyeti (ن) harfi üzerine "cezim" konmadan gösterilmiştir.

6- ²⁶ إِذْ رَسَمَ بِمِمْ Bu ihfâ şefevî örneğinde (م) harfinin gizlenerek, gerçek sesi verilmediğinden, bu çeşit ihfânın keyfiyeti de (م) harfi üzerine "cezim" konmadan gösterilmiştir.

b. İklab yapılması gereken yerlerde, iklabı yapılacak cezimli (ن) ise; harfin üzerine cezim konmadan yazılması ve iklab keyfiyetinin harfin üzerine konan küçük bir "mîm" ile belirtilmesidir. Örnek:

²⁷ لِيَبْدُونَ

Eğer iklabı yapılacak tenvin ise; bu durumda iklab keyfiyetinin, tenvinin ikinci hareketi yerine küçük bir "mîm" konarak belirtilmesidir.

²⁸ عَرِيبًا ذَاتُ آفْسُورٍ gibi.

c. Med işaretinin uzatılan harfin değil de, belirgin bir şekilde med harfinin üzerine yazılması yine bizim alışık olduğumuz bir durum değildir.

²⁹ فَلَمَّا أَضَاءَتْ gibi.

Yukarıdaki örnekler ve benzerlerindeki bu durum, tecvid kurallarına ve uygulanışa henüz yabancı ve özellikle mübtedî birçok okuyucunun kavrayabileceği bir durum değildir. Bu uygulamayı daha sıhhatli bir okuma hedefleyerek öngörenler, çoğunluğun maalesef bunu gerçekleştiremeyeceğini göz ardı etmişlerdir .

Verilen bu örnekler Medine baskısı ve onu esas alan diğer mushafın basımında uygulanan sistemi gösteren ve okuyucunun sıkıntı yaşayabilme ihtimali bulunan birinci dereceden örneklerdir. Bunların haricinde, özellikle bizlerin göz

²⁴ Mâide, 5/28.

²⁵ Bakara, 2/25.

²⁶ Adiyât, 100/11.

²⁷ Hümeze, 104/4.

²⁸ Âl-i 'Imran, 3/119.

²⁹ Bakara, 2/17.

aşinalığına uymayan farklı birtakım teşkil ve yardımcı işaretler de kullanılmıştır. Fakat bunlar genellikle yukarıdaki örnekler gibi risk oluşturmamaktadır.

Sonuç

Kelimelerin gövde iskeletinden başka bir şeyin olmadığı, nokta ve hareketlerin yer almadığı ilk Kur'an'ın nüshaları, Hz. Osman'ın mushafı cem' etmesi ve farklı İslam merkezlerine göndermesini takip eden dönemde, ortaya çıkan ihtiyaca binaen harekeleme ve noktalama işlemlerine tabi tutulmuştur. Bu tür çalışmalar, tamamen iyi niyetle ve mushafın yazısını ve okunuşunu koruma amacıyla yapılmıştır.

Harekeleme ve noktalama uygulamaları sonraları "dabt" ifadesi ile tanımlanmıştır. Artık kaynaklarda "dabtu'l-mushaf" şeklinde yer alarak yaygınlaşan bu tanım, kıraatlara ve içtihatlarla bağlı olarak uygulama itibarıyla bazı farklılıklar da gösterebilmektedir.

Devam eden süreçte, mushaf imlasına Tahmîs, Ta'şîr, Teczie ve Tahzîb gibi, Kur'an okuma ve öğretiminde ihtiyaç duyulan bölümlenmeler, ayrıca vakf âlâmetleri ve secde âlâmetleri gibi manaya bağlı uygulamaları gösteren işaretler de dahil edilmiştir.

Kur'an imlasının günümüz itibarıyla geldiği nokta ise, tecvid kurallarının belli yöntemlerle metin üzerinde birtakım işaret ve remizlerle veya sayfa kenarlarında yer verilerek gösterilmesi oldu. Kur'an ayetlerinin tecvitli olarak okunması gerekliliği ve son dönemlerde baskı teknolojilerinin de bu çabalara imkan sağlaması bu yöndeki uygulamaların yaygınlaşmasına neden oldu. Fakat görülen o ki, kolaylaştırma amacıyla artan ve çeşitlenen dabt işaretleri son dönemde artık karmaşaya neden olmaya başladı. Denetimsiz ve yetkisiz olarak yapılan bazı çalışmaların buna neden olduğu aşikardır. Mushafı İnceleme Kurulunun konuda tek yetkili ve belirleyici olması önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Çetin, M.Nihat, "Arap Yazısı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), III, 277, İstanbul, 1992.
- ed-Dabba', Ali Muhammed, *Semîru't-Tâlibîn*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire, 1999.
- ed-Dânî, Ebû 'Amr 'Osman bin Sa'îd (444/1052), *el-Muhkem, fi Nakti'l-Mesâhif*, tahk.: İzzet Hasan, Daru'l-Fikri'l-Muasır, 2. Baskı, Beyrut 1997.
- Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 1997.
- Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, tahk.: Abdulhamid Hendavi, Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1424/2003.

Mağalı, Mehmed Emin, *Kur'ân'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlâsı*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2004.

Mushafü'l-Medîne, Mucemma' Melik Fahd, Medine-Suudi Arabistan 2000.

Okumuş, Mesut, "Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.9, s.5-37, 2010/1.

Şükrî, Ahmed Halid, *Alamâtü'd-Dabt fi'l-mushafî's-Şerîf*, Ürdün'deki "Câmi'atü'l-Ulûm el-İslâmiyye el-'Âlemiyye" Üniversitesinde yapılan "el-mushafî's-Şerîf ve Mekânetuhû fi'l-Hadâratil-İslâmiyye" konulu Sempozyumda sunulan Teblię, 2011, s. 5.